

L. JEKENTAITE

Ė. FROMO „ŽMOGAUS SAU“ IR JO AUTENTIŠKO GYVENIMO VISUOMENĖJE SAMPRATA

Viena iš svarbiausių neofroidizmo ypatybių, turinčių pasaulėžiūrinę ir ideologinę reikšmę,— tai siekimas psichoanalize papildyti marksizmą. Kai kurios marksizmo idėjos jau XX a. pradžioje veikė ne vieną Amerikos pažangųjį mąstytoją. Šį poveikį, kad ir netiesiogiai, jau buvo patyrę H. Salivenas, K. Horni ir Ė. Fromas. Pastarąjį, galima sakyti, tiesiogiai veikė marksizmo idėjos. Jis ėmėsi psichoanalitiškai interpretuoti K. Markso žmogaus koncepciją¹.

Didžiai vertindamas K. Markso socialinės teorijos humanizmą, Ė. Fromas ieško paralelių tarp Z. Froido ir K. Markso idėjų bei jų mąstysenos. Jis teigia, jog K. Marksas, kaip ir Z. Froidas, žmogų suvokęs kaip dinamiškai besivystančią visumą, apie kurią reikia spręsti ne pagal jos sąmonę, o pagal veiklą. Tai turėtų reikšti, kad ne sąmonė, o gilesnės ir esmingesnės struktūros sąlygoja žmogaus likimą. Ė. Fromo nuomone, K. Marksas tiesiog nespėjęs užbaigti savo teorijos antropologinės dalies, nes visuomenės vystymosi teorija pareikalavusi iš jo titaniško, visą gyvenimą trukusio darbo². Todėl Ė. Fromas nutaria toliau tęsti K. Markso pradėtą darbą, norėdamas jo mąstymo būdą pritaikyti antropologinei teorijai, išeities pozicija, aišku, palikdamas froidizmą. O tai pirmiausia reiškia, kad pagrindiniu žmogaus bruožu yra laikoma nesąmoninga psichinė veikla. Joje ieškoma subjektyviosios individo būties esmės (antropologinių dimensijų), o sąmonė atstovauja išorinėms visuomenės reikmėms. Antra vertus, visi reiškiniai vertinami pagal poveikį individo vidiniam pasauliui, t. y. pagal tai, kokias dvasines reikmes jie patenkina. Taigi vyrauja fenomenologinis, introspekcinis metodas.

Norėdami įsitikinti, ar pagrįstos Ė. Fromo pretenzijos papildyti K. Marksą, panagrinėsime du jo teorijos aspektus: žmogaus prigimties ir asmenybės sampratą.

¹ Žr.: *Fromm E. Marx's concept of Man.*—New York, 1961.

² Žr.: *Fromm E. Marx's Contribution to the knowledge of Man.*— In: *The Crisis of Psychoanalysis.* Greenwich, Conn., 1971, p. 64.

Zmogaus prigimtis, E. Fromo nuomone, yra lanksti, prisitaikanti prie nuolat kintančių gamtos ir socialinių sąlygų. Kartu ji yra santykiškai pastovi — priešinasi ją deformuojančioms jėgoms. Jei būtų kitaip, žmounija jau seniai būtų visiškai prisitaikiusi prie vienu sąlygų sistemos, kaip yra gyvulių pasaulyje³. Tiesiogiai žmogaus prigimties stebėti negalima, o kiekvienas žmogus, kiekviena epocha reprezentuoja specifinį žmogaus prigimties pasireiškimo variantą⁴. Todėl E. Fromas laiko visiškai pateisinamu vien mintinį žmogaus prigimties modelį, nes „tai yra konstrukcija, kurią turime teisę vartoti lygiai taip pat, kaip ir kituose moksluose, kai sprendžiame apie reiškinį pagal jį reprezentuojančius faktus“⁵.

Tai nėra substancialus reiškinys, suvaržytas kokių nors specifinių sąvybių (kaip, sakysime, Z. Froido libido, apibūdinamas natūraliaisiais instinktais). E. Fromo požiūriu, tai pirminė duotybė, kurios negalima išreikšti kitomis ir kuri determinuoja visas žmogaus savybes. Todėl žmogaus prigimtį E. Fromas iš esmės nusako žmogaus egzistencine situacija, ypatingu „Aš“ santykiu su išoriniu pasauliu, visų pirma — su gamta. Gyvulio ryšys su gamta yra natūraliai harmoningas, nes gyvulys gyvena griežtai ribotoje srityje ir yra valdomas neklystančių instinktų — pačios gamtos jėgų. Žmogaus išsiskyrimu iš gamtos E. Fromas laiko tokį jo evoliucijos momentą, kai instinktyvusis prisitaikymas yra mažiausias. Savęs suvokimas, protas ir vaizduotė išardo harmoniją, kuri būdinga gyvulių egzistencijai. Žmogus yra gamtos dalis, valdoma jos dėsnių ir negalinti jų pakeisti, bet drauge jis iškyla virš visos gamtos. „Žmogus yra vienintelis gyvulys, kuriam jo egzistencija yra problema, ją jis privalo išspręsti ir negali nuo jos išsigelbėti. Jis nebegali sugrįžti į ikižmogišką būseną ir yra priverstas ugdyti protą tol, kol taps gamtos ir savo paties valdovu“⁶.

Išskirtinė žmogaus situacija pasaulyje sukelia egzistencinę dichotomiją, nesuderinamus prieštaravimus. Visais laikais jie yra išgyvenami kaip sunkiai pakeliama įtampa psichikos gelmėje. Pirmiausia tai yra individualaus gyvenimo baigtinumo, t. y. mirties, suvokimas; žmonių visuomenės potencijų begalinumo ir individualių gaimybių realizacijos ribotumo žinojimas; poreikis jausti savąjį unikalumą, kuris neatskiriamas nuo poreikio jaustis neatskiriama visumos dalimi, t. y. jausti harmoniją su išoriniu pasauliu, išgyventi solidarumo, ryšio su aplinkiniais žmonėmis jausmą⁷.

Be šių visuotinių dichotomijų, kiekvienai epochai dar būdingi savi, atskiro individo jėgomis neišsprendžiami prieštaravimai, kuriuos žmounija įveikia per tam tikrą laiką⁸.

³ Žr.: *Fromm E.* Man for himself.— Greenwich, Conn., 1947, p. 48.

⁴ Ten pat, p. 52.

⁵ Ten pat, p. 33.

⁶ Ten pat, p. 49.

⁷ Ten pat, p. 51.

⁸ Ten pat, p. 52.

Dichotominius prieštaravimus žmogus suvokia kaip vidinio skilimo įtampą, nerimą, kurie verčia ieškoti sprendimo ir kuriuos kiekvienas privalo spręsti savaip. Atsakydamas į iškilusius klausimus, žmogus deda pamatus sau kaip asmenybei. Juo blaivesnis, racionalesnis, labiau orientuotas į asmenines galias atsakymas, tuo tobulesnė, harmoningesnė asmenybė. „Disharmonijai numaldyti žmogus sukaupia pastangas atkurti vienybę ir pusiausvyrą su pasauliu pirmiausia mintyse ir kuria mintinį pasaulio vaizdą, kuriuo remiasi, atsakydamas į klausimą, kokią vietą pasaulyje jis užima ir ką jis turėtų daryti <...> Kadangi žmogus nėra vien bekūnis intelektas, tai jo reakcija į dichotomijas turi būti tokia, kad jis jaustų vienybę su pasauliu ne tik mintiniame vaizde, bet ir kiekviename savo gyvenimo žingsnyje, savo jausmuose bei veiksmuose“⁹.

Šiais samprotavimais E. Fromas mano konkretizuojąs K. Markso žmogaus prigimties sampratą. Savo argumentus jis grindžia tokia K. Markso mintimi: «Jei mes norime sužinoti, kas naudinga, pvz., šuniui, tai mes iš pradžių turime iširti šuns prigimtį. O pati ši prigimtis negali būti sukonstruota remiantis „utilitariniu principu“. Jei mes šį principą norime pritaikyti žmogui, norime utilitarinio principo požiūriu vertinti visus žmonių veiksmus, judesius, santykius ir t. t., tai mes pirmiausia turime žinoti, kokia aplamai yra žmogaus prigimtis ir, be to, kaip ji modifikuojasi kiekvienoje istorinėje epochoje»¹⁰.

Tuo E. Fromas nori pabrėžti, kad K. Marksas niekada netapatinęs žmogaus prigimties su tuo, kas yra „naudinga“ tam tikros visuomenės gamybos būdai¹¹. Kad iš tikrųjų taip yra, nereikia jokių įrodymų. Bet, norėdamas K. Markso teiginiais atskleisti savo požiūrį į žmogaus prigimtį (kaip grynai imanentišką žmonių giminei egzistencinę esmę, savitai deformuojamą kiekvienoje visuomenėje), E. Fromas remiasi viena iš svarbiausių K. Markso tezių, kad „žmogaus esmė nėra abstraktas, priklausantis atskiram individui“. Tačiau jis aiškiai iškraipo K. Markso mintį, nes necituoja toliau einančių žodžių: „Savo tikrovėje ji yra visuomeninių santykių visuma“.

E. Fromas pabrėžia, kad žmogaus esmė yra reali dvasinė psichikos duotybė, natūraliai paveldimas žmogiškumo kriterijus, pasireiškiantis amžiniais žmogaus klausimais ir jo poreikiais. Atsiribodamas nuo visuomenės, kuriančios tai, ką mes vadiname žmogaus esme, jis nejučiom atsiduria padėtyje kritikuojamojo L. Fojerbacho, kuriam ir taikoma mintėta K. Markso mintis bei jos tęsinys: «<...> jam žmogaus esmė gali būti nagrinėjama tik kaip „giminė“, kaip vidinis, nebylus, daugelį individų tik *natūraliai* jungiantis bendrumas»¹². Iškreiptai traktuodamas K. Markso mintis, E. Fromas daro išvadą, kad „Markso filosofija atstovauja spiritualistiniam egzistencializmui, išreikštam pasaulietiška kalba,

⁹ Ten pat, p. 55.

¹⁰ *Marksas K. Kapitalas*, t. 1, p. 544 (nuoroda).

¹¹ *Zr.: Fromm E. Marx's concept of Man*, p. 24.

¹² *Marksas K. Vokiečių ideologija*, p. 464.

ir dėl savo spiritualizmo ji yra priešiška materialistinei praktikai ir daiktiskumu persmelktai mūsų amžiaus materialistinei filosofijai. Markso idealas, socializmas, pagrįstas jo žmogaus teorija, yra iš tiesų pranašiškas mesianizmas (prophetic Messianizm), išreikštas devynioliktojo amžiaus kultūros kalba¹³.

Ši išvada logiškai pagrįsta žmogaus prigimties tapatinimo su žmogaus, kaip biologinės rūšies, savitumu, kaip nekintama duotybe. Tokia K. Markso interpretacija negali būti laikoma teisinga. Negalima sutikti ir su E. Fromo savirealizacijos apibūdinimu kaip „produktyviuoju procesu, kuriame žmogus realizuoja savo paties esmę, kai jis grįžta prie savo tikrosios esmės, kuri teologų kalba yra niekas kitas, o tik grįžimas prie dievo“¹⁴. Aišku, jei žmogaus esme laikysime jo „rūšinį charakterį“, tai, kas yra „universaliai žmogiška ir kas yra realizuojama visa žmogaus istorija jo produktyvioje veikloje“¹⁵, beliks laikyti dievo duota dvasiškumo apraiška žmoguje. Taigi E. Fromo mąstyme mes susiduriame su subjektyvistiniu K. Markso idėjų interpretavimu, su metafiziniu žmogaus esmės priešstatymu jo egzistencijai. Dialektinis požiūris į žmogaus esmę yra išreikštas K. Markso mintyje, kad, keisdamas išorinę gamtą, žmogus keičia ir savo prigimtį¹⁶, kitaip sakant, kad žmonijos istorija yra ir žmogaus prigimties kūrimo istorija. Žmogaus prigimtis, kaip esminių jo galių išraiška, kinta ir tobulėja vystantis materialinei visuomenės praktikai, visuomeniniame žmogaus ir gamtos santykiyje. Tik čia išsikristalizuoja specifiškos žmogaus savybės, iš esmės nebūdingos visoms kitoms gamtos būtybėms.

Be jokių abejonių, gimdamas žmogus paveldi tam tikras psichofiziologines savybes ir visuomeninio gyvenimo būdo poreikį, t. y. socialumą kaip potencialumą. Bet sunku sutikti su E. Fromo požiūriu, kad žmogaus genetikoje jau yra „surašytos“ esminės žmogaus galios, žmogaus reikimosi turinys, kuris telaukia sąlygų atsiskleisti. Taip mąstant, komunizmo kūrimas iš tiesų ir nereikštų nieko kita, kaip tik aplinkos pritaikymą prie amžinosios žmogaus prigimties arba, E. Fromo žodžiais tariant, „grįžimą“ prie jos¹⁷. O tai jau inspiruoja mintį apie kažkada buvusį „aukso amžių“ — sutapimą tarp esencijos ir egzistencijos — ir vėlesnį „išvayrą iš rojaus“. Todėl visiškai teisingas P. Fedosejevas, teigdamas, kad abu klaidingi požiūriai — sociologizuojantis ir biologizuojantis (taip pat ir psichoanalitinė koncepcija), nors išoriškai jie yra priešingi vienas kitam, atsiranda iš to paties klaidų šaltinio. Jie ignoruoja svarbiausią

¹³ Fromm E. Marx's concept of Man, p. 4.

¹⁴ Ten pat, p. 30.

¹⁵ Ten pat, p. 34.

¹⁶ Žr.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 23, с. 188.

¹⁷ E. Fromas tvirtina: „Marksas socializmu laiko tokią socialinę tvarką, kuri leidžia žmogui sugrįžti prie savęs, kuri išreiškia egzistencijos ir esencijos sutapimą <...>“ (Fromm E. Marx's concept of Man, p. 69).

K. Markso teiginį, kad žmogus keičia ir savo paties prigimtį, t. y. kad žmogaus prigimtis yra istorijos produktas¹⁸.

Ta pati subjektyvistinė metodologija būdinga ir Ė. Fromo asmenybės teorijai, kuri iš esmės yra tolesnė žmogaus prigimties sampratos raida.

Asmenybę Ė. Fromas apibūdina kaip „visumą įgimtų ir įgytų psichinių savybių, kurios būdingos atskiram individui ir kurios daro jį unikalų“¹⁹. Skirtumas tarp įgimtų ir įgytų savybių yra tolygus skirtumui tarp temperamento, gabumų bei kitų konstitucinių psichinių savybių ir charakterio. Temperamentas apibūdinąs iš esmės įgimtą reakcijų trukmę ir intensyvumą, o charakteris — tai, į ką reakcijos kreipiamos²⁰. Charakteris — tai struktūra, kurią formuoja įvairūs socialiniai institutai (pirmiausia šeima, tarpasmenybiniai santykiai), o svarbiausia pats individas, tai „siekimų sistema, nesanti identiška elgesiui, verčianti rinktis vienokį, o ne kitokį poelgį“²¹. Ė. Fromas charakterį apibrėžia kaip santykiškai pastovų sindromą, nuo kurio priklauso, kam gyvenimo eigoje bus skiriama žmogaus energija²². Tikrasis individo charakteris reiškiasi spontaniškai, iš esmės nesąmoningai. Jo pagrindą sudaro orientacijos ir atsidavimo sistema, kurią kitaip galėtume pavadinti individualia vertybių hierarchija. Pasak Ė. Fromo, atskiras poelgis dažniausiai yra ne sąmoningo pasirinkimo rezultatas, bet savaiminga integruotos vertybių sistemos reakcija. (Todėl labiau nei atskiros dorybės ar ydos, geras ar blogas charakteris yra asmenybės dorovinio vertinimo pagrindas. Tas pats poelgis, skatinamas skirtingų impulsų, turėtų būti skirtingai vertinamas.)

Kaip matome, Ė. Fromo požiūriu, charakteris reiškiasi tiesioginiu psichinės energijos kryptingumu, be sąmonės įsikišimo. Tai reiškia skirtingų žmonių polinkį skirtingai elgtis tose pačiose situacijose. Spontaniškos reakcijos tampa svarbiausia individo charakterio išraiška, vadinasi, griežta savikontrolė dar nerodo „gero charakterio“. Tikrai gero charakterio žmonės dorovingai elgiasi, pakludami savo spontaniškiems siekimams, kurie atitinka normas, t. y. moralės keliamus reikalavimus.

Charakterį Ė. Fromas laiko iš esmės nesąmoningai veikiančiu mechanizmu, tačiau kartu pažymi, kad galima individualiai jį tobulinti, sąmoningai kontroliuojant ir pertvarkant svarbesnius jo „mazgus“ bei atskirus elementus.

Giliau analizuodamas charakterį, Ė. Fromas skiria du svarbiausius jo momentus. Pirma — tai įsitraukimas į materialiojo pasaulio pažinimą bei pertvarkomąją veiklą. Šį procesą jis vadina „asimiliacija“. Antra — tai ryšio su žmonėmis, tarpasmeninių santykių suregulavimas. Šį procesą jis apibrėžia „socializacijos“ terminu.

¹⁸ Зг.: Федосеев П. Н. Проблема социального и биологического в философии и социологии. — Вопросы философии, 1976, № 3, с. 68.

¹⁹ Fromm E. Man for himself, p. 59.

²⁰ Ten pat, p. 60.

²¹ Ten pat, p. 63.

²² Ten pat, p. 65.

Nesunku pastebėti, kad E. Fromo asmenybės sampratoje ypač svarbi yra orientacijos ir atsidadavimo sistema. Tik jos kokybė lemia charakterio kokybę, o keičiant jos struktūrinius elementus, galima keisti ir charakterį. Svarbiausiais charakterio elementais E. Fromas laiko esmines žmogaus galias — protą, aktyvumą, sugebėjimą užmegzti ryšį su žmonėmis. Šias galias sukuria egzistencinė žmogaus situacija, ir jas būtina realizuoti kaip pirmines potencijas. Nepalankiomis sąlygomis šios potencijos gali ir išnykti, t. y. vietoj pozityvių (pirminių) galimybių atskleisti negatyvios (antrinės). Šią mintį E. Fromas pagrindžia analogija: iš medžio sėklos, patekusios į gerai patręštą ir pakankamai drėgną dirvą, išauga puikus medis, kuris subrandina gražių vaisių; patekusi į pernelyg šlapią ar sausą žemę, ta pati sėkla supus ir sudžius, neatskleidusi savo prigimtyje slypinčių galimybių. Taip ir žmogus: negalėdamas ugdyti pirminių savo savybių, priverstas ugdyti antrines — pirminių priešybės.

Tobulą charakterį E. Fromas vadina produktyviu. Jam būdingos sąmoningai išugdytos, subrandintos pirminės žmogaus galios.

Produktyvumo sąvoka E. Fromas pažymi žmogaus sugebėjimą gyventi tinkamiausiu būdu. Produktyvumas reiškia, kad žmogus atskleidžia save kaip jėgų šaltinį ir kaip veikėją, kad jis nėra atskirtas, svetimas savo jėgoms²³.

Produktyvumo pagrindas — kūrybiška žmogaus orientacija į pasaulį ir į save patį, duodanti realių rezultatų, įvertinanti asmenybę aplinkiniame pasaulyje. (Taigi tai nėra vien vidinis aktyvumas, dorovinis pasirikimas.) Svarbus momentas čia — realus praktinis aktyvumas. Produktyvųjų aktyvumą, kuriam būdinga rimtis, susikaupimas, tikslingumas, E. Fromas priešstato mechaniškai veiklai, kai pasiduodama impulsyviam poreikiui daryti bet ką, nesirūpinama gilesne darbo prasme. Šitokiu būdu norima pabėgti nuo egzistencinio nerimo, nuo graužaties dėl savo gyvenimo tuštybės. Toks aktyvumas tolygus tinginystei — ir viena, ir kita yra vidinės disharmonijos simptomas, rodantis nesugebėjimą rimtai dirbti ir nemokėjimą džiaugtis užtarnautu poilsiu. Produktyvusis aktyvumas — tai tokia veikla, kai žmogus kuria daiktus ir žmogiškus santykius aplink save. Bet tuomet būtina įsitraukti į konkrečią visuomeninę veiklą. Todėl kiekvienas privalęs susirasti tokią veiklos sritį, kurioje galėtų atskleisti unikaliausius savo talentus, kurioje visą savo gyvenimą galėtų dirbti kūrybiškai ir rezultatyviai.

Taigi produktyvumo sąvoka reiškia ne tik kūrybinį sugebėjimą, bet ir žmogaus galią įkūnyti savo kūrybines idėjas realybėje, materializuoti jas ir tuo įtvirtinti save (savęs įtvirtinimo tema — neabejotina A. Adlerio idėjų įtaka). Be to, čia akcentuojamas asmeninis suinteresuotumas ne tik darbo vaisiais, bet ir pačiu darbo procesu, kuris turėtų teikti žmogui pasitenkinimą, leistų eikvoti visas jo protines ir emocines galias.

²³ Ten pat, p. 117.

È. Fromas pasisako prieš žmogaus galių „taupymą“, baimę jas išnaudoti. Jo požiūriu, žmogaus galios nyksta jų nenaudojant, o realizuojamos produktyvioje kūryboje; jos nuolat vystosi. Tik maksimaliai „eikvojant“ žmogaus galias, sukuriamas pilnakraujis gyvenimas, laimė. Laimę È. Fromas vadina „degimu nesudegant“.

Kitas svarbus asmenybės bruožas — produktyvusis mąstymas²⁴. Produktyvųjų žmogaus protą, išmintį (reason) È. Fromas laiko neproduktyviojo mąstymo — inteligencijos (intelligence) — priešybe. Išmintis — didžiausias žmogaus sugebėjimas, nukreiptas į išorinį pasaulį, siekiantis tą pasaulį pažinti, suprasti jį. Žinojimas čia nėra savitiksliis, bet glaudžiai susijęs su dorove, su atsakomybe, pagarba, rūpesčiu ir meile pažinimo objektui, kaip tikslui savaime. Inteligencija, priešingai, apsiriboja tokiu pažinimu, kai tiek reiškiniais, tiek žmonėmis manipuluojama kaip priemonėmis savo egoistiniams tikslams pasiekti. Tai neiškelia žmogaus aukščiau gyvulių pasaulio. Proto tikslas — tiesa, inteligencijos — nauda.

Ypač reikšmingu asmenybės bruožu È. Fromas laiko individo ryšio su žmonėmis formą. Tobuliausią tarpasmenybinių santykių formą jis vadina meile. Analizuodamas įvairiausias meilės rūšis (motinišką, tėvišką, brolišką, erotinę ir kt.), jis pabrėžia, kad kiekvienu atveju meilė neįmanoma be atsakomybės, pagarbos, rūpinimosi mylimu žmogumi taip, kaip ir savimi. Tai esanti vienintelė „žmogaus solidarumo“ forma, apimanti nedeformuotą asmenybės nepriklausomybę bei vidinį integruotumą²⁵. Čia ir vėl siekiama įrodyti, kad visais atvejais idealus žmogaus santykis su kitais žmonėmis, su visuomene — tai solidarumas, o asocialumas neišvengiamai priveda prie deformacijos, „neproduktyvios“ orientacijos. (Beje, Z. Froido asmenybės modelis tampa vienu iš tokios deformacijos pavzdžių.)

È. Fromo požiūriu, meilės kitiems negalima atskirti nuo meilės sau. „Meilė sau“ — labai svarbus momentas jo filosofinėje sistemoje, anaip tol nereiškiantis egoizmo ar individualizmo. Kaip tvirtina pats È. Fromas vienoje iš populiariausių savo knygų „Meilės menas“, mylėti — vadinasi, kovoti už realių žmogiškumo pagrindų įtvirtinimą ir kituose, ir savyje pačiame²⁶. Todėl „meilė sau“ neturėtų būti laikoma smerktinu, neetišku dalyku. „Aš“ — lygiateisis žmonių giminės atstovas, todėl „nemylintis savęs nemoka mylėti ir kitų“²⁷. „Meilė sau“ È. Fromas sieja su dėmesiu ir atsakomybe už savo asmenybės ugdymą, už savo likimą. „Tavo charakteris — tavo likimas“, — dažnai kartoja jis, bet, priešingai negu Z. Froidas, kuris taip pat mėgo kartoti šią frazę, jis neakcentuoja fatališkos vaikystės įspūdžių reikšmės individo asmenybei. Priešingai, jis pabrėžia individualią kiekvieno atsakomybę už savo asmenybės ugdymą, būtinumą kovoti už savo laimę, už savo žmogiškumo atskleidimą ir realizavimą.

²⁴ Ten pat, p. 102.

²⁵ Ten pat, p. 104.

²⁶ Zr.: *Fromm E.* The art of loving.— New York, 1956, p. 17.

²⁷ Ten pat, p. 50.

Vienas iš pagrindinių Ė. Fromo kūrybos motyvų — neigiamas požiūris į nesirūpinimą savo likimu. Jis aistringai smerkia šį nesirūpinimą kaip atsakymą nuo to, kas žmoguje svarbiausia,— nuo laisvės rinktis ir būti atsakingam už savo gyvenimą. Mat „laisvę negatyviaja prasme“, t. y. laisvę nuo gamtinio būtinumo, gimdami įgyja visi žmonės, bet tokia laisvė tampa našta, kai nerandama, kur ją pritaikyti. Lengviausia „pabėgti nuo laisvės“, išsigelbėti nuo jos, prisitaikant prie dogmatiškų, griežtai determinuotų vertybių sistemų (Ė. Fromas jas vadina „autoritarinėmis“). Kai kam atrodo patogiau atiduoti save autoriteto valdžiai ir apsisaugoti nuo vargo kiekvieną kartą rinktis ir jausti kankinančią atsakomybę už savo poelgius. „Kuklieji“, pasyviai prisitaikantys prie tikrovės, arba individai, aukojantys savo gyvenimą kitam asmeniui ar kokiam beasmeniam reiškiniui, iš tiesų prisideda prie konformizmo plitimo, prie žmogaus pavertimo bejausmiu technikos ar valstybinės mašinos priedėliu. Gamtinį būtinumą pakeisti socialiniu kartais patogiau ir lengviausia. Bet Ė. Fromas tai nelaiko dorybe. Žymiai daugiau drąsos, ryžto ir dvasios stiprybės reikia tam, kuris savo gyvenimu nori prisidėti prie žmogiškumo pagrindų įtvirtinimo savo aplinkoje. Aišku, toks žmogus ir nusipelno laimės, autentiškai išgyvenamo jausmų pakilimo, kuris neįmanomas „nemylinčiam savęs“, „ne sau“ gyvenančiam žmogui.

Iš šių samprotavimų aiškėja, kad žmogiškąją meilę Ė. Fromas laiko savotišku vaistu asmenybės dvasiniams negalavimams gydyti, žmonių santykiams humanizuoti. Toks požiūris filosofijoje nėra naujas. Nekalbant jau apie L. Fojerbachą, meilės akcentavimas daug kuo suartina neofroidizmą su krikščioniškuoju egzistencializmu, personalizmu ir kitomis buržuazinėmis filosofijos kryptimis. Nerasdami objektyvių galimybių pagerinti žmonių gyvenimą, visi jie nukreipia savo dėmesį į subjektyvius žmonių išgyvenimus, į meilę, kaip į paskutinę užuovėją, kurioje gali būti išsaugotas asmenybės orumas, integralumas ir autentiškumas. Reikėtų atkreipti dėmesį į kai kuriuos Ė. Fromo meilės sampratos ypatumus. Sakysime, krikščionys kėlė pasiaukojančios, viską atiduodančios ir nieko nereikalaujančios meilės idėją. Kuklumas, artimas nusižeminimui, susitaikymas su savo dalia, asketiškas autentiškų norų vertinimas — pagrindiniai krikščioniškos meilės bruožai. Ė. Fromui — meilė savo artimui neatskiriama nuo „meilės sau“. Iš esmės tai kova už aukščiausius žmogaus idealus, kurie, jo požiūriu, turi būti neatskiriama nuo autentiškųjų išgyvenimų.

Ė. Fromo meilės samprata aiškiai skiriasi nuo Z. Froido ir nuo tokių jo šalininkų, kaip V. Raichas ar H. Markūzė, meilės sampratos. Lytiniam potraukiui Ė. Fromas skiria kuklią vietą šalia kitų žmogaus gyvenimo aspektų. Seksas — beasmenis, o meilė neatskiriama nuo konkrečios asmenybės. Ji tobulina ir taurina žmogų. Atsidavimas aklam ir besočiam geismui — tai bėgimas nuo realių gyvenimo problemų naštos, tolygus **narkomanijai**, alkoholizmui, azartiniams lošimams. „Žmonės, kuriuos sieja vien lytinis potraukis, ne myli, bet išnaudoja vienas kitą

kaip priemonę specifiniam fiziologiniam alkiui numalšinti“²⁸. Toks bendravimas prilygina žmogų daiktui, tai skaudžiausias žmonių susvetimėjimo pasireiškimas.

Idomus È. Fromo teiginys, kad daugelis „įsimylėjimą“ (the fall in love) laiko meilės kulminacija, kai iš tikrųjų tai yra tik jos pradžia. „Žmogaus vienatvė ir lytinis poreikis daro jį lengvai įsimylintį — čia nėra nieko mistiška, bet kas lengvai pelnoma, lengvai ir prarandama. Mylėti žmogų — vadinasi, rūpintis juo, būti atsakingam ne tik už jo fizinį, bet ir už dvasinį tobulėjimą. Tik taip galima pasiekti solidarumą, kuris yra būtina sąlyga individualybei atsiskleisti“²⁹.

Z. Froidas XIX amžiuje tikėjo, kad žmogų daro nelaimingą per griežti erotinės meilės apribojimai. È. Fromas — XX amžiaus „seksualinių revoliucijų“ liudininkas — griežtai pasipriešina ryškėjančiai tendencijai devaluoti žmogaus meilę. Jo požiūriu, „žmogus ne todėl nelaimingas, kad jam nesiseka meilėje. Priešingai, jam nesiseka meilėje todėl, kad jis iš esmės negali būti laimingas“³⁰. O laimingas jis negali būti dėl to, kad jam trukdo jo deformuota orientacija į pasaulį, jo neproduktyvus charakteris. Toks žmogus neugdo asmeninių savo galių, orientuojasi į jo esmei svetimus fiktyvius idealus, todėl pragyvena vienintelį savo gyvenimą, bet „ne sau“.

Produktyviajai orientacijai È. Fromas prieštato neproduktyviąją, arba destruktiviąją (vėliau šią orientaciją jis pavadino nekrofiline³¹). Neproduktyviosios orientacijos pagrindinis bruožas — neišvystytos dvasinės potencijos. Tarp dviejų polių — gimimo ir mirties — vyksta nuolatinis žmogaus potencijų atskleidimas. Fizinis vystymasis yra beveik savaiminis, o dvasiniam reikia didelių pastangų. Tai iš dalies ir sąlygoja žmogaus situacijos tragiškumą: jis dažnai „miršta anksčiau, nei galutinai gimsta“³². Žmogus, neišnaudojantis savo specifinių galių, yra toks pat nelaimingas, kaip ir tas, kuris turi visiškai sveikas kojas, bet yra uždarytas tarp keturių sienų. Kai žmogaus vystymasis dėl aplinkos poveikio sustoja, t. y. kai jis negali atskleisti savo pirminių galių (power for=capacity), kurių neįdėsi ir neprimesi jokia prievarta, — jas galima tik „pažadinti“ žmogui kaip gyvenimą teigiantį pradą, — atsiranda gyvenimą neigiančios, destruktivos, prievartinės jėgos (power over=domination)³³.

Neproduktyvios asmenybės harmoningas ryšys su pasauliu yra su-trikęs, todėl atgyja pirminis nerimas, irzlumas, baimė, iracionalus pyktis. Žmogus jaučia poreikį valdyti kitus, manipuliuoti jų likimais lyg daktais: juos žeminti, skaudinti, prievartauti, griauti tai, kas kitų sukurta,

²⁸ *Fromm E.* The art of loving, p. 46.

²⁹ Ten pat, p. 44.

³⁰ *Fromm E.* Man of himself, p. 191.

³¹ Žr.: *Fromm E.* The Heart of Man.— New York, 1968, p. 95.

³² *Fromm E.* Man for himself, p. 163.

³³ Ten pat, p. 94.

ir svarbiausia — neleisti kitiems laisvai vystytis ir jaustis laimingiems. Negalėdama realizuoti savo jėgų gyvenimą teigiančioje veikloje, destruktivi asmenybė tikisi įrodyti savo jėgą, gyvenimą griaudama. Jei dėl ko-kių nors priešasčių destruktivūs impulsai negali išsiveržti į išorę, jie veikia asmenybės viduje, žmogus kankina pats save (mazochistinė prigimtis). Bet, atkreipia dėmesį E. Fromas, destruktivaus elgesio nenormalumą rodo jau tai, kad destruktivi asmenybė yra nelaiminga, nepasotinta net ir tada, kai ji patenkina savo troškimą.

(Tęsinys kitame „Problemų“ numeryje)